 <https://doi.org/10.30563/turklad.823192>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 08.11.2020
Kabul Tarihi / Accepted date	: 25.01.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Bigzad, N. (2021). "Afganistan Sahası Tahar İli Çağdaş Özbek Şiirinde Çağatay Türkçesinin Biçim Bilgisel İzleri". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 122-130.

AFGANİSTAN SAHASI TAHAR İLİ ÇAĞDAŞ ÖZBEK ŞİİRİNDE ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN BİÇİM BİLGİSEL İZLERİ

The morphological influences of chagatai turkic on the contemporary uzbek poetry in the takhar province of afghanistan


NAJİBULLAH BİGZAD¹

Öz

Afganistan, yüzyıllardır Türklerin yaşadığı ve büyük devletler kurduğu bir ülkedir. Ülkenin kuzey bölgesi kadim bir Türk coğrafyası sayılır. Bölgede hâlen yoğun olarak Türk boyları (Özbekler ve Türkmenler) yaşamaktadır. Afganistan nüfus idaresi başkanlığının verdiği rakamlara göre ülkede Peştun ve Taciklerden sonra üçüncü büyük etnik grup olan Özbek Türkleri, 18. yüzyıldan itibaren hâkimiyetin Peştunlara geçmesiyle uygulanan baskılar ve ülkedeki iç savaşlardan dolayı ana dillerinde eğitim görememişler. Bu süreç Afganistan Türkleri için karanlık bir dönem olarak nitelendirilebilir. Ancak, Afganistan Özbekleri özel medreselerde aldıkları dinî eğitimlerinin yanı sıra Ali Şîr Nevâî, Baba Rahim Meşreb ve Sûfî Allahyâr gibi Çağatay dönemi şair ve ediplerinin eserlerini okumayı ihmal etmemiş, böylece Çağatay Türkçesinin yazı geleneğini yazı sistemlerinde esasen şiirde canlı tutmayı başarmışlardır. Bu çalışmada, Afganistan sahası Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde Çağatay Türkçesinin biçim bilgisel izleri araştırılmıştır. Bu amaçla, Tahar ili çağdaş Özbek şiirleri taranarak Çağatay Türkçesinin biçim bilgisel özellikleriyle karşılaştırılmış, Tahar ili çağdaş Özbek şiirinin birçok noktada, hâlen Çağatay Türkçesinin bazı biçim bilgisel izlerini taşıdığı tespit edilmiştir. Söz gelimi; Klasik Çağatay Türkçesindeki "-bAn" zarf-fiil eki, "içre, üzre, ara" gibi bazı son çekim edatları, "-A+dur" şimdiki zaman eki gibi bazı biçim bilgisel özellik, hâlen arkaik unsur olarak Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde varlığını devam ettirmektedir. Söz konusu özellikler dikkate alındığında, Afganistan sahası çağdaş Özbek Türkçesinin edebî alanda esasen şiirde Çağatay Türkçesinin yazı geleneğini sürdürdüğü açıkça iddia edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Tahar İli Çağdaş Özbek Şiiri, Çağatay Türkçesi, Biçim Bilgisel Özellik, Arkaik Unsur.

¹ Öğretim Görevlisi, Şehit Prof. Rabbani Eğitim Üniversitesi, el-mek: najibullahbegzad99@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1549-1856>

Abstract

Afghanistan is a country that has been ruled by the Turks for over many years. Especially the northern part of the country is one of the oldest geography of the Turks, who still live in large numbers in the Uzbek and Turkmen regions. According to the Afghanistan's Statistics and Information Directorate, Turks are the third most populous ethnic group in Afghanistan after Pashtuns and Tajiks. Due to pressures exerted by the Pashtuns from the 18th century and the civil war in Afghanistan, the Afghan-Uzbeks were unable to study in their mother tongue in the last century, but in addition to religious education in the country's schools, they studied the works of Chagatai Turkish such as Amir Ali Shir Navai, Baba Rahim Mashrab and Sufi Allahyâr. In this way, they were able to keep the grammatical and orthographic rules of Chagatai Turkic alive, at least in their poems. In this article, the morphological influences of Chagatai Turkic on contemporary Turkic poems are discussed. For this purpose, the poetic works of contemporary Uzbek poets in Takhar province of Afghanistan have been studied. Contemporary Uzbek poetry of Takhar Province in Afghanistan still evokes the morphological features of the Chagatai Turkish in most cases. For example, the adverb suffix: “-bAn”, the prepositions “içre, üzre, ara”, the present continuous suffix “-A-dur” are still used as an old element in contemporary Uzbek poetry in the Takhar province of Afghanistan. Considering the cases above, in the present study, the grammatical and orthographic rules of Chagatai Turkic in the contemporary Uzbek poetry of Takhar province of Afghanistan have been studied.

Keywords: Contemporary Uzbek Poetry of Takhar Province of Afghanistan, Chagatai Turkic, Morphological Characteristics, Ancient Element.

Giriş

En büyük ırki, dile bağlı, kültürel ve dinî gruplar olan etnik gruplar temel alınarak Afgan toplumu incelendiğinde, Afganistan’da on sekiz etnik grup karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu etnik gruplardan ülke içinde tek başlarına siyasi bir güç oluşturabilecek nüfusa sahip olanlar sadece Peştunlar, Tacikler, Türkler ve Hazaralardır (Çınarlı, 2012: 73, Oğuz, 2001: 43-44). Afganistan Türkleri, ülkenin kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde yaşamaktadırlar. Tarihî kaynaklarda Güney Türkistan, Tîrbend-i Türkistan ve Türkistan-ı Sağır gibi adlarla anılan bu bölge, kadim bir Türk coğrafyası sayılır. Afganistan Türkleri kendi aralarında Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Kızılbaş vs. gibi birtakım gruplara ayrılmaktadır. Bu gruplardan en önemli ve kalabalık olanları ise Özbekler ve Türkmenlerdir (Çınarlı, 2012: 74). Afganistan Özbekleri 18. yüzyıldan itibaren hâkimiyetin Peştunlara geçmesiyle uygulanan baskılar ve geçtiğimiz son yüzyılda ülkedeki iç savaş ve çatışmalardan dolayı ana dillerinde eğitim alamamıştır. Ancak, özel medreselerde aldıkları dinî eğitimlerinin yanı sıra Çağatay dönemi şair ve ediplerinin eserlerini okumayı ihmal etmemiş, böylece Çağatay Türkçesinin yazı geleneğini devam ettirmişlerdir.

Başta Klasik Doğu Türkçesinin kurucusu Ali Şîr Nevâî olmak üzere birçok şair ve edibin yetiştiği bu coğrafyada, Özbek Türkçesi varlığını son yüz yılda edebî alanda esasen şiirde gösterebilmiştir (Tolkun, 2016: 188). Böylece Afganistan Özbekleri, karşılaştığı her türlü zorluk ve engellere rağmen kendi dil ve kültürlerini muhafaza etme konusunda son derece hassas davranarak eski yazı geleneklerini devam ettirmişlerdir. Bunun en belirgin örneği Çağatay Türkçesindeki bazı biçim bilgisel özelliklerin Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde arkaik unsur olarak devam etmesidir.

Ekim 2001’de Taliban rejiminin devrilmesiyle birlikte Afganistan sınırları içerisinde yaşayan insanların dillerine, nispeten özgürlük hakkı tanınmıştır. 2004 yılında ilan edilen yeni anayasanın on altıncı maddesince ülke genelinde konuşulan Farsça, Peştunca, Özbekçe (Özbek Türkçesi), Türkmençe (Türkmen Türkçesi), Paşaica, Nuristanice, Beluçca vb. dillerinden Farsça ve Peştunca ülkenin resmî dili olarak kabul edilmiş; Özbekçe, Türkmençe, Paşaica, Beluçca

dilleri ise konuşurların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde üçüncü resmî dil olarak ilan edilmiştir (Temizyürek, Barın ve Ustabulut, 2016: 162). Böylece Özbek Türkçesi, yakın dönemde kabul edilen yeni anayasa sayesinde, Özbeklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde üçüncü resmî dil olarak kabul edilmiş ve bu dili konuşan insanlar, sınırlı da olsa kendi ana dillerinde eğitim alma hakkı kazanmışlardır (Tolkun, 2016: 188).

Çalışmanın temel amacı Afganistan sahası Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde Çağatay Türkçesinin biçim bilgisel izlerini araştırmaktır. Bu bağlamda Tahar ili Özbek şairlerinden Qari Abdulbaqi Haydari, Muhammad Nasir Habibi ve Seyit Yaqub Tali'nin Özbekçe manzum eserleri taranarak Çağatay Türkçesinin bazı biçim bilgisel özellikleri arkaik unsur olarak değerlendirilmiştir. Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde arkaik unsur olarak tespit edilen Çağatay Türkçesinin biçim bilgisel özellikleri art zamanlı bir bakış açısıyla sadece şekil bilgisi başlığı altında ele alınmıştır.

1- Tahar İli Çağdaş Özbek Şiirinde Çağatay Türkçesinin Biçim Bilgisel İzleri

Çağatay Türkçesi, 20. yüzyılın başlarına kadar Doğu Türklüğünün yazı dilini oluşturmuş, 20. yüzyılın başlarından itibaren Rusların 1924'te Batı Türkistan'ı işgal etmeleri neticesinde yerini günümüz çağdaş Türk lehçelerine bırakmıştır. Bu çağdaş Türk lehçelerinden biri ise Özbek Türkçesidir. Modern Özbek Türkçesi; Özbekistan sınırları dışında bugün Afganistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi farklı Türk cumhuriyetlerinde de konuşulmaktadır (Yıldırım, 2019: 57). Bu Türk cumhuriyetlerinde konuşulan Özbek Türkçesinin kendisine özgü bir alfabe ve yazı sistemleri de bulunmaktadır. Afganistan Özbekleri, diğer Türk cumhuriyetlerinde yaşayan Özbeklerden farklı olarak kendi yazılarında hâlen Arap alfabesi kullanılmaktadırlar. Bu durum, Çağatay Türkçesinin bazı dil özelliklerinin Afganistan sahası çağdaş Özbek şiirinde devam etmesine zemin hazırlamıştır. Bu dil özellikleri; bugün söz varlığı, sesbilgisi ve şekil bilgisi alanlarında karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada, Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde tespit edilen Çağatay Türkçesine ait bazı biçim bilgisel özellikler aşağıda verilmiştir.

1.1. Ekler

a) “+dIn” Ayrılma Durumu Eki

Çağatay Türkçesinde umumiyetle “+dIn” biçimiyle, şiirde ise 3. tekil iyelik ekinden sonra “+ndIn” şeklinde kullanılan ayrılma durumu eki, Afganistan sahası çağdaş Özbek Türkçesinde genel olarak (+dän) biçiminde kullanılırken bazen şiirde arkaik unsur olarak “+dIn” biçimi de tercih edilmiştir: *Ay yanağlar cilväsüdün² ay uyalur kök üzä* (Andhoyi, 238), *Mecnün dek nigârimdün çöl içre fiğân eyleb/Necd tağıda yârimdün divâne bolıb yürdim* (Münis, 19) gibi. Bu ad durum eki, bugün Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde umumiyetle “+dIn” veya “+ndIn” şeklinde kullanılmaktadır.

مست جاهل لر نه بيلسون همتينگ ني قدرنى / شول سبب دين اي عزيزلر ضد نادان دور قلم

Mest câhiller ne bilsün himmetingni qadrini / Şul sebebdin ey 'azizler zıdd-ı nâ-dândur qalem (Haydari, 1385/2006: 1).

می لطفی خمردین نشه ایردیم / سینى خمینگ کوروبان تازه ایردیم

Mey-i lutfi humârdin neşe érdim / Séni huming körüban taze érdim (Haydari, hicri 1385/2006: 5).

که ابتدی مین الودین خلق بولوپ من / اباغ و باش اوزوم نورگه تولوپ من

² Metin Andhoyi ve Abdulhalil Munis kendi şiirlerinde ayrılma durumu ekini “+dän” biçiminde kullanmışlardır. Ama Tahar ili şairlerinden Haydari, Habib ve Seyit Yaqub Tali şiirlerinde ise ayrılma durumu Çağataycanın bir varyantı olarak “+dIn” biçiminde kullanılmıştır.

Ki aytdı mén alevdin halk bolupmen / Ayağ-u baş özüm nurge tolupmen (Haydari, 1385/2006: 4).

حق نی یولیدین چیقپ یول باشلادیک رهبر بولوپ / ملت مظلوم قانیدین تجارت قالمه دی

Haşnı yoludın çıkıp yol başladık rehber bolup / Millet-i mazlum kanudın ticâret kalmadı (Habibi, 1387/2008: 3).

بی سبب مینگه جفانی ایله دینگ توپ توپ گلیم / شول سبب دین داغ داغ و سینه بریان مین کباب

Bî sebeb mênge cefanı eyleding top top gelim / Şul sebebdin dâg dâg-u sîne büryân mén kebâb (Habibi, 1387/2008: 7).

b) “+A” Yönelme Durumu Eki

Çağatay Türkçesinde yönelme durumunun vokallerden sonra “+gA”, yumuşak ünsüzlerden sonra umumiyetle “+gA”, fakat *b* ve *d* ünsüzlerinden sonra bazen “+kA”, sert ünsüzlerden sonra ise umumiyetle “+kA”, bazen de “+gA” biçimleri kullanılır. Bu durum ekinin şiirde “+gA” yanında “+A” biçimleri de kullanılır (Eckmann, 2003: 66). Modern Özbek Türkçesinde yönelme durumu eki esasen “+gâ” olup ancak *g* ve *k* ünsüzlerinden sonra “+kâ”; *ğ* ve *q* ünsüzlerinden sonra “+qa” biçimleri de kullanılmaktadır (Buran ve Alkaya, 2017: 175). Bu ek, Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde bugünkü biçimlerinin yanı sıra Çağatay Türkçesinin bir uzantısı olarak “+A” biçiminde arkaik unsur olarak kullanılmıştır.

نهایت بی نهایت کج لیگیم بار / که توغری قیلمه سنگ کوزه یاشیم بار

Nihâyet bî-nihâyet kecligim bar / Ki toğrı kılmasang köze yaşım bar (Haydari, 1385/2006: 12).

بغریمه عشقینگ نگاریم چیرماتیب / تون وکون لر قان یتوب بستچاره من

Bağrımâ ‘ışkıng nigârım çırmanıb / Tün-ü künler qan yutub bî-çâre men (Habibi, 1387/2008: 24).

مسلمانلر بیزینگ در دیمیزه درمان ایتر بیرلیک / قیینچی بولگن ایشلرنی بیزه آسان ایتر بیرلیک

Müslmânlar bizing derdimize dermân éter birlik / Kıyınçı bolgen işlerni bize âsân éter birlik (Tali: 1995: 58).

هر نچوک آلدتمه لر بیرلن، باقرمیش قرشی لر / تیل اوچی سوزلش لره، دهری مسلمان بولمه گی

Her néçük aldatmalar birlen, baqarmış qarşılar / Til uçı sözleşlere, dehrî müslmân bolmagey (Tali: 28).

c) “-AdUr” Şimdiki Zaman Eki

Çağatay Türkçesinde birinci tip şimdiki zaman “-A turur / -AdUr, -y turur / -yUr” yapıları ile karşılanır. Harezmi Türkçesinde ortaya çıkan, Kıpçak Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde varlığını sürdüren “A” zarf-fiil eki, “tur-” fiili ve “-ur” geniş zaman ekinin oluşan şimdiki zaman ifadesi, Çağatay Türkçesinde de yaygın olarak kullanılmıştır (Argunşah, 2014: 168). Modern Özbek Türkçesinde şimdiki zaman, “fiil tabanı+yap+kişi eki”, “-A ekli fiil tabanı+yot+ır+kişi eki”, “Asıl fiil tabanı+ib+otur-,dur-, yürü- yat- yardımcı fiil tabanı+ib zarf-fiil eki+kişi eki” ve “fiil tabanı+mak mastar eki+dA bulunma hali+kişi eki”nin getirilmesiyle yapılan biçimler ile karşılanır (Gültekin, 2014: 153-159). Yukarıdaki biçimlerin dışında Özbek Türkçesinde bir de “fiil tabanı+-a/-y eki+kişi eki” ile karşılanan şimdiki gelecek zaman biçimi de mevcuttur (Buran ve Alkaya, 2017: 179). Şimdiki zamanın bu biçimi bugün Özbek Türkçesinde gelecek ve geniş zaman anlamlarında da kullanılmaktadır. Tahar ili Özbek şairlerinden Qari Abdulbaqi Haydari şiirinde, Özbek Türkçesindeki “fiil tabanı+-a/-y eki+kişi eki” şimdiki zaman biçimi yerine, Çağatay Türkçesindeki birinci tip şimdiki zaman “-AdUr” yapısı, özellikle 3. tekil kişide hem şimdiki zaman hem gelecek zaman biçimlerini karşılamak üzere arkaik unsur olarak kullanılmıştır:

مکرم دور همه خلق دین که "کرمننا" گواه هر دم / کيله دور نسلی دین شاهی که احمد اوزی دور خاتم

Mükerremdür heme halkdın ki "kerremnâ" güvâh herdem / Kêledür neslidin şâhi ki Aĥmed özidür ĥâtem (Haydari, 1385/2006: 18).

بول قلم نی ایزله گن مردم یولادور تاجلیک / تاجدار لر تاجیغه هم لعل و مرجان دور قلم

Bul ħalemni izlegen merdum boladur tâclik / Tâcdarlar tâciġa hem la'l-u mercândur ħalem (Haydari, 1385/2006: 1).

ایگم اوزی قیلادور عفو و بخشش / بو دنیا و او دنیا اوزی خان دور

Ėgem özi ħıladur 'afv-u bahşış / Bu dÛnya-vu u dÛnya özi ĥândur (Haydari, 1385/2006: 23).

تیریگ دور همه نی حالین بیله دور / که لب جنبش قیلماق قالین بیله دور

Tirikdür hemmeni ĥalin biledür / Ki leb cünbüş ħılmay ħalın biledür (Haydari, 1385/2006: 26).

آلار یاولر بیرلن سازش قیلادور / گلستان نی ایکی پولغه بیرره دور

Alar yavlar birlen sâziş ħıladur / Gülistanni ikki pulġa béredür (Haydari, 1385/2006: 26).

d) *Bazı Çok Şekilli Eklerin Dar-Yuvarlak Biçiminin Tercih Edilmesi*

Yuvarlak ünlülü ekler, Eski Türkçe döneminden beri Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde görülen eklerdir (Savran, 2018: 90). Türk dilinin tarihî ve çağdaş dönemlerinde fonetik açıdan çeşitlenerek gelişme gösteren yuvarlak ünlülü eklerden bir kısmı yalnız *dar-düz* veya *dar-yuvarlak* biçimlerinde kullanılmışken büyük bir kısmı hem *dar-düz* hem *dar-yuvarlak* biçimleriyle kullanılmıştır (Duman ve Yağmur, 2013: 115). Çağatay Türkçesinde yalnız *dar-yuvarlak* biçimleri kullanılan "-Ur" geniş zaman eki, "-sUn" 3. tekil kişi emir kipi, -p/Up zarf-fiil eki, -mU soru eki gibi bazı ekler, bugün Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde Çağatay Türkçesinin yansıması olarak hâlen yalnız *dar-yuvarlak* biçimleriyle kullanılmaktadır. Yukarıdaki eklerin dışında "-dUr" bildirme eki de *dar-yuvarlak* biçiminde kullanılmaktadır.

مست جاهل لر نه بیلسون همتینگ نی قدرنی / شول سببیدن ای عزیزلر ضد نادان دور قلم

Mest câhiller ne bilsün himmetingni ħadrini / Şul sebebdin ey a'zizler zıdd-ı nâ-dândur ħalem (Haydari, 1385/2006: 1).

قیز ایگیت، یاش و قری بیرم آلیب / یا الهیم عمر بیرگیل یشه سون

Ķız igit, yaş-u ħarı bayram alıb / Ya ilâhım 'ömr bérgil yaşasun (Haydari, 1385/2006: 13).

نچوک یاشم آقیزوب کویدورورسن سین الو ایچره / بو کون یوقدور یانیم ده ای عزیزلر هیچ غمخواریم

Neçük yaşım aħızub küydürürsen sén alev içre / Bu kün yoġdur yanımda ey a'zizler hiç ġam-ĥârım (Habibi, 1387/2008: 18).

گوهر فرهنگ سنی کوسینگه دور / عارفان علم حق سینگه ترور

Gevher-i ferheng seni köksingedür / Â'rifân-ı i'lm-i ĥaġ sénge turur (Haydari, 1385/2006: 2).

بو علی سینا، جلال الدین بلخی / چون نوایی خادم یورتینگ بولور

Bu Ali Sîna, Celaleddin-i Belĥi / Çûn Nevâi ĥâdem-i yurtıng bolur (Haydari, 1385/2006: 2).

الم نشرح لک صدرک نی اوقوب / محمد روحیغه حرفیم نی توقوب

Elem neşreh leke şadreknî oġub / Muĥammad rûĥıġa ĥarfimni toġub (Haydari, 1385/2006: 4).

که تینگریم سنگا بیحد عرض ایتورمن / گناهام کوپ ایرور معروض کیلورمن

Ki têngrim sanġa bî-ĥad a'rız étürmen / Günâhım köp érür ma'rûz kélürmen (Haydari, 1385/2006: 4).

که ایتدی مین الودین خلق بولوب من / اباغ و باش اوزوم نورگه تولوب من

Ki aytdı mén alevdin halk bolupmen / Ayağ-u baş özüm nürge tolupmen (Haydari, 1385/2006: 4).

داد اوروب یغلم گه قالدی ایش لریم ای وای وای / مین غریب نی حالینی اول یخشی یاریم بیلمدی

Dâd urub yıglamge kaldı işlerim ey vâv vâv / Mén ğaribni hâlini ol yaĥşı yârım bilmedi (Habibi, 1387/2008: 1).

e) “-bAn” Zarf-Fiil Eki

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde oldukça sık kullanılan “-p, -Ip/Up” asıl bağlayıcı zarf-fiil eki, önceden başlayıp şu anda devam etmekte olan hareketi ifade eden fiiller oluşturmakla birlikte, iki fiili veya iki cümleyi birleştirmek amacıyla da kullanılır (Şahin, 2016: 191). Bu zarf-fiil eki, tarihî Türk lehçelerinde “-p, -Ip/Up” biçiminin yanı sıra “-bAn” şeklinde de kullanılmıştır. Ekin “-bAn” biçimi, Çağatay Türkçesinde arkaik unsur olarak vezne uygunluk getirmek amacıyla sadece şiirde tercih edilmiştir (Eckmann, 2003: 111). -p, -Ip/Up zarf-fiil eki, Türkçenin her döneminde olduğu gibi Afganistan sahası çağdaş Özbek Türkçesinde de “-b ve -ib” biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır: “*uygâ kirib otirdi*” ve “*kûlib kûlib sözlâdi*” gibi (Buran ve Alkaya, 2017: 193). Afganistan sahası Özbek Türkçesinde asıl bağlayıcı zarf-fiil ekinin “-b, -ib” biçimi çok sık kullanılırken “-bAn” biçimi, Çağatay Türkçesinde olduğu gibi arkaik unsur olarak umumiyetle şiirde tercih edilmiştir.

می لطفی خماردین نشه ایردیم / سینی خمینگ کورویان تازه ایردیم

Mey-i lutfi ĥumârdın neşe érdim / Séni ĥuming kôrûban tâze érdim (Haydari, hicri 1385/2006: 5).

که قیلدینگ امر مینگه سجده قیلغیل / آنی سجود ییلییان وجده کیلغیل

Ki kıldıng emr méngge secde kılgıl / Anı sücûd biliban vecde kélğıl (Haydari, 1385/2006: 5).

که مغرور بولویان کاره توردم / که امرینگ نی بجا قیلمای یوگوردیم

Ki maĝrûr boluban kâre turdum / Ki emriñgni becâ kılmay yügürdim (Haydari, 1385/2006: 5).

تیرمولیب یولیکه باقدوم هر سحر هر شام لر / یقلبان آه و داد اوروب یوردوم ایچیب قان بیلمدی

Têrmülêb yolığa baqđum her seĥer her şâmlar / Yıĝlaban âh-u dâd urub yürdüim içib kan bilmedi (Habibi, 1387/2008: 1).

بول(حبیبی) ایستبان دایم حقیقت یاروغی / کوز یاشی دریا کبی تنلرده طاقت قالدی

Bul Habibi isteban daim ĥaķıķat yaruĝı / Kôz yaşı derya kébi tenlerde tâķat kılmadı (Habibi, 1387/2008: 4).

کوکنی تیشتنی ایله گن فریاد لریم / بیر کلوب کیل مین ساری رحم ایله بان

Kôkni téşti eylegen feryâdlarım / Bir kûlûb kél mén sarı raĥm eyleban (Habibi, 1387/2008: 26).

ایرکین قیلینگ وطن نی دوستلر کورش قیللییان / دشمن نی بغرینی سیز خنجر ایله تیلییان

Érkin kılıng vaţannı dostlar küreş kılıban / Düşmannı baĝrını siz ĥancer ile tiliban (Tali, 1995: 8).

1.2. Kelime Çeşitleri

a) “Neçük” Soru Zamiri

Soru zamirleri; isimleri ve fiilleri soru ilgisiyle belirleyen sözcüklerdir. Genellikle bir varlığın ve nesnenin nasıllığını beyan etmektedir (Buran ve Alkaya, 2017: 196). Çağatay Türkçesinde bir nesnenin ve varlığın nasıllığını beyan etmek için sorulan “*neçük*” soru zamiri, Modern Özbek Türkçesinde “*qanday*” sözü ile ifade edilmektedir: *işler qanday ötedi?* “*İşler nasıl gidiyor?*” veya *qanday siz?* “*Nasılsınız?*” gibi. Bugün Tahar ili Özbek Türkçesinde “*neçük*” soru zamirinin yeni biçimi tercih edilmektedir. Ancak, Tahar Özbek şairlerinden

Haydari, Habibi ve Tali'nin şiirlerinde bu soru zamiri, bir arkaik unsur olarak hâlen eski biçimiyle kullanılmaktadır:

بیر درخت دور ابتداسی، خلق قیلیمیش تینگری میز / کورینگیزلر میوه تورلوک بول **نچوک** افسانه دور

Bir darahtdur ibtidâsı, halk kılmış têngrimiz / Koringizler miyve túrlük bul neçük efsânedür (Haydari: 1385/2006: 28).

نچوک سوزلرنی ایٹیپ رانده بولغان / گلستانى غه اوت نی اوزی اورگان

Neçük sözlerni aytıb randeh bolğan / Gülistâniğa otnı özi urgen (Haydari: 1385/2006: 6).

نچوک یاشم آقیزوب کویدورورسن سین الو ایچره / بو کون یوقدور یانیم ده ای عزیزلر هیچ غمخواریم

Neçük yaşım aqızub köydürürsen sên alev içre / Bu kün yoqdur yanımda ey a'zizler hiç gam-hârım (Habibi: 1387/2008: 18).

مسلمان لر **نچوک** حالت کورویبان زار یغلار من / کوزوم یاشی توگندی اورنیغه خونبار یغلار من

Müsülmanlar! neçük halet körüban zâr yığlarmen / Közüm yaşı tüğendi, ornığa hûn-bâr yığlarmen (Tali: 1995: 62).

b) “O” İşaret Zamirinin İsim Durum Ekleriyle Çekimi

Çağatay Türkçesi ve daha önceki dönemlerde “o” işaret zamirinin çekimi aldıkları durum eklerine göre *anung*, *anı*, *anga*, *anda*, *andın* şeklindedir: *anı bilen, her müsâfir kelse andaistirâhat kıılır, andın kélür mén* gibi (Eckmann, 2003: 85). Bu işaret zamirinin *anung*, *anı*, *anga/alarga*, *andın* gibi çekimleri, Tahar ili çağdaş Özbek şairlerinden Qari Abdulbaqi Haydari'nin şiirlerinde bir arkaik unsur olarak varlığını devam ettirmektedir.

که سرکش لیک **انی** تخمیری ایردی / که حرف بیهوده تعبیری ایردی

Ki serkeşlik anı tahmîri érdi / Ki harf-ı bî-hûde ta'bîri érdi (Haydari: 1385/2006: 4).

محمد امتین قیلغیل سلامت / بو دنیاغه **الرغه** بیر امامت

Muhammed ümmetin kılgıl selâmet / Bu dünyağa alarga bér imâmet (Haydari, 1385/2006: 8).

اگر چندی که **انگا** بیل مکان یوق / همه آلدیغه معلوم هیچ نهان یوق

Eger çandî ki anga yıl mekân yoq / Heme aldığa ma'lum hiç nihân yoq (Haydari, 1385/2006: 12).

الر یاولر بیلن سازش قیلادور / گلستانى نی ایکی پولغه ساتادور

Alar yavlar birlen sâzış kıladur / Gülistanni ikki pulğa satadur (Haydari, 1385/2006: 26).

c) “Émdi” Zaman Zarfı

İş ve hareketin olduğu zamanı ve vakti bildiren “*émdi*” zaman zarfı, Karahanlı Türkçesinde *emdi/imdi* (Hacıeminoğlu, 2013: 71), Harezmi-Kıpçak Türkçesinde *emdi/émdi* (Argunşah ve Yüksekaya, 2016: 195-336) ve Çağatay Türkçesinde *émdi* (Eckmann, 2003: 89) biçimlerinde kullanılmıştır. Bu zaman zarfı, modern Özbek Türkçesinin ağız özelliklerine göre *endi/indi/yendi* biçimlerinde kullanılmaktadır. Ancak, Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde Çağatay Türkçesinin bir uzantısı olarak *émdi* biçiminde kullanılmıştır.

سن **ایمدی** ای بهادر حقنى بیلغیل / که اسلام بزمیده مردانه کیرغیل

Sên émdi ey bahâdır haqnı bilğil / Ki İslâm bezmide merdâne kirğil (Haydari, 1385/2006: 29).

بیشه ایمدی دایما سن بیرمینگ قول گه آلیب/ تینچلیک نی ایسته یور پیرو جوان افغانستان

Yaşna émdi daima sên bayramıñ kolge alıp / Tinçlikni isteyür pîr-u cevân Afğansitan (Habibi, 1387/2008: 2).

d) (içre, üzre/üze, ara) Son Çekim Edatları

Son çekim edatları; tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan, cümle içinde anlamlı kelimeler ile birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören sözcüklerdir (Buran ve Alkaya, 2017: 199). Tek başlarına anlamları ve görevleri bulunmayan bu sözcükler, diğer kelimelerle birlikte cümle içinde görev ve anlam kazanırlar (Ergin, 2012: 348). Çağatay Türkçesinde son çekim edatlarının bir kısmı tek başlarına kullanılırken bir kısmı ise zarf olarak da mevcuttur. Bunlar *ara*, *bigi/bigin*, *bile/birle/bilen/birlen*, *dék*, *ésre*, *içre*, *kibi*, *méngizlig*, *misillig*, *sarı*, *tapa*, *üçün*, *üze/üzre*, *yanglıg*, *baka*, *dégin*, *utru*, *köre*, *tégrü/dégrü*, *béri*, *narı*, *kéyin/kédin*, *ögün*, *öng*, *özge*, *öte*, *song* ve *koıy* gibi sözcüklerden ibarettir (Eckmann, 2003: 90-94). Bu son çekim edatlarından *içre*, *üzre/üze*, *ara* biçimleri bugün Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde bir arkaik unsur olarak kullanılmaktadır.

آنه یورتیم شوکتینگدن اورگیلای / تاریخ ایچره عظمت تینگدن اورگیلای

Ana yurtım şevketiñdin örgiley / Tariḥ içre 'azmatiñdin örgiley (Haydari, 1385/2006: 2).

كوز یاشیندین اورگیلای بول یاش ایمس در عدن / ساچلور صفحه اوزه لعل بدخشان دور قلم

Köz yaşındın örgiley bul yaş imes dürr-i 'aden / Saçılur şafḥa üze la'l-i Bedaḥşândur kalem (Haydari, 1385/2006: 1).

ای سنی عشقینگ ارا یغلب یوروب من زار زار / وصلینگه قان لر یتوب یولینگه کوز لرائنتظار

Ey sēni 'iṣḡıñ ara yğlab yürüp mén zâr zâr / Vaşlıñga kanlar yutup yolıñga közler intizâr (Habibi, 1387/2008: 15).

نچوک یاشم آقیزوب کویدورورسن سین الو ایچره / بو کون یوقدور یانیم ده ای عزیزلر هیچ غمخواریم

Neçük yaşım aqızub küydürsen sēn alev içre / Bu kün yokdur yanımda ey a'zizler hiç gam-hârım (Habibi, 1387/2008: 18).

که بیردینگ تاج و عزت باشیم اوزره / که مهوش لر کیلوردی قاشم اوزره

Ki bérding tâc-u 'izzet başım üzre / Ki mehveşler kélürdi qaşım üzre (Haydari, 1385: 5).

نا روالیک موندن آرتیق قیلمه سونلر ایل ارا / روس و اوینچاغلری کوپ جبر و طغیان قیلدی لر

Nâ-revalık mundan artıq kılmasunlar él ara / Rus-u oyunçağları köp cebr-ü tuğyan kıldılar (Tali: 1995: 10).

Sonuç

Özbek Türkçesi, Türk dilinin üç büyük grubundan biri olan Doğu Türkçesi kapsamında değerlendirilir ve Çağatay Türkçesinin devamı ve mirasçısı olarak bilinir. 15. yüzyılın başlarından itibaren bir yazı dili olarak Türk dilinin doğu kolunu oluşturan Çağatay Türkçesi, 20. yüzyılın başlarından itibaren yani 1924'te Batı Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte yerini günümüz çağdaş Türk lehçelerine bırakmıştır. Çağdaş Türk lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan Özbek Türkçesi, Özbekistan sınırları dışında bugün Afganistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan cumhuriyetlerinde de konuşulmaktadır. Afganistan'da Özbek Türkçesi daha çok ülkenin kuzey (Belh, Faryab, Semengan, Seripul ve Cevizcan) ve kuzeydoğu (Bağlan, Badahşan, Tahar ve Kunduz) bölgelerinde konuşulmaktadır.

Afganistan sınırları içerisinde konuşulan Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesine ait bazı dil özelliklerini karakteristik bir özellik haline getirirken bazı ses bilgisel ve biçim bilgisel özelliklerini bir arkaik unsur olarak kendi yazı sisteminde özellikle şiirde devam ettirmiştir. Çalışmada, Çağatay Türkçesinin bazı biçim bilgisel özellikleri, Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde arkaik unsur olarak devam ettiği tespit edilerek örneklerle gösterilmiştir. Bu örneklerden

hareketle Afganistan sahası Özbek Türkçesinin özellikle şiir dilinde birçok noktada henüz Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini devam ettirdiği ortaya konulmuştur.

Kaynaklar

- Andhoyı, M. (2000). *Bâğ-ı lâle pûş*. Mezar-ı Şerif: Uluğ Bek Matbaası.
- Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M.; Yüksekaya, G. S. (2016). *Karahanlıca-Harezmce-Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Buran, A.; Alkaya, E. (2017). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çınarlı, Ö. (2012). *Afganistan'ın Etnik Yapısı*. Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi. 73-84.
- Duman, M.; Yağmur, Ş. (2013). -*Up Zarf-Fiil Ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki Fonetik Durumu*. İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Yayınları. 115-153.
- Eckmann, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- Gültekin, M. (2014). *Özbekçede Şimdiki Zaman Biçimleri ve -İshda Biçiminin Durumu*. 153-160.
- Habibi, M. N. (1387/2008). *Habibi Gazallari*. Kabil: Saidi Yayınevi.
- Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Haydari, Q. A. (1385/2006). *Yayımlanmamış Şiirler Toplamı*. Tahar.
- Munis, A. (2014). *Hicrân Oti*. Semengân: Eybek Közğüsü.
- Oğuz, E. (2001). *Hedef Ülke Afganistan*. Türkiye: Doğan Ofset AŞ.
- Savran, H. (2018). *Türk Dilinde Yuvarlaklaşma Olayı ve Dudak Uyumunu*. Türkbilgi. 89-96.
- Şahin, S. (2016). *Afganistan Özbek Ağızlarında Kullanılan Zarf-Fiil Ekleri*. TÜBAR. XXXIX:187-201
- Tali, S. Y. (1995). *Senger Sesi*. Pişavur: Kıssa-Hani Matbaası.
- Tolkun, S. (2016). *Afganistan Özbek Şiirinin Yazım Sorunları*. Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim: 187-207.
- Üşenmez, E. (2012). *Modern Özbek Türkçesi* (giriş-özbekistan-dil tarih metinler-gramer-sözlük). İstanbul: Akademik Kitapları Yayınevi.
- Yıldırım, F. (2019). *Çindeki Özbekler Ve Özbekçe*. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi. 57-86.